

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Aftondil Erkinov**

Qo'lyozma bayozlarga oid ayrim mulohazalar 4

Zilola Amonova, Azizbek Boqiyev Saif Zafari Buxoriyning "Durrul majolis" asarida
Odami (a.s) talqini 28**Sohiba Nadirimova**To'ramurod to'ra Sayyid Muhammadxon o'g'li
hayot yo'li va ijodiy merosi 42**Akrom Malikov**XX asr matnshunosligida Navoiy asarlari tadqiqi:
Hamid Sulaymonov hamda Porso Shamsiyev
tajribasi 60**ADABIYOTSHUNOSLIK****Dilnavoz Yusupova, Umedullo Mahmudov**

Sharq mumtoz adabiyotida faxriya 89

Айнур ИбрагимоваКероглу – азербайджанский народный
героический эпос 103**LINGVISTIKA****Qosimjon Sodiqov**Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan
tilshunoslik atamalari 117**G'aybulla Boboyorov**Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-
turk" asaridagi ayrim so'zlarning o'zbek
shevalarida saqlanishi ("b" undoshi
bilan boshlanuvchi so'zlar o'rnigida) 136

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLGY****Aftandil Erkinov**

Some comments on manuscript bayoz 4

Zilola Amonova, Azizbek Boqiyev The interpretation of Adam (a.s) in the work
"Durrul majolis" by Saif Zafari Bukhary 28**Sohiba Nadirimova**Life path and creative heritage of Sayyid
Muhammad Khan son of Toramurad 42**Akrom Malikov**The study of Alisher Navoy's works textual
criticism of the 20th century: the experience
of Hamid Sulaymonov and Porso Shamsiev 60**LITERATURE****Dilnavoz Yusupova, Umedullo Mahmudov**

Faxriya (Self-Praise) in Eastern Classical Literature 89

Aynur Ibrohimova

Koroglu – Azerbaijan Folk Heroic Epos 103

LINGUISTICS**Qosimjon Sodiqov**Linguistic terms used in works of the Karakhanid
era 117**Gaybulla Babayarov**Preservation of some words in Uzbek dialects
in Mahmud Kashgari's work "Dīwān Lughāt al-Turk"
(in the example of words beginning
with the consonant "b") 136

TILSHUNOSLIK
LINGUISTICS

Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamalari

Qosimjon Sodiqov¹

Abstrakt

Til bilimi sohasida ilk o'rta asrlarning sharq, xususan, turkiy tilshunosligi Yevropa ilmidan ancha ildamlab ketgan edi. O'sha davr tilshunosligida til bilimi atamalari tizimi tugal bir ko'rinishda ishlab chiqilgan bo'lib, qoraxoniylar davri asarlarida ularning ma'lum bo'lagi tamg'alanib qolgan.

Hozirgi an'anaviy tilshunoslikda atamaga (=terminga) nisbatan belgilangan o'lchovlar turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan to'g'ri kelavermaydi. Ular ba'zan ko'p anglamlilik xususiyatiga ham ega. Turkiy so'zlarning atamaga aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin.

Eski turkiy yozma yodgorliklarda ishlatilgan atamalar tizimi ilk o'rta asrlarda turkiy jamoada, xususan, bilginlar va o'qimishlilar doirasida tilshunoslik, lisoniy bilim va tasavvurlar yuqori bosqichda ekanidan dalolat qiladi. Muhim jihati shundaki, ushbu atamalarning aksariyati turkiy so'zlardan iborat. Til bilimi atamalari tizimining muqim bir tartibga kelishi va takomillashuvida o'sha davr tilshunos olimlari, tarixchilari va adabiyot ahlining xizmati ulug'dir.

Ushbu maqolada qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamalari, ularning matndagi ma'nolari va atamaga aylanish jarayoni ochiqlab berilgan.

Tayanch so'zlar va birikmalar: *turkiy tilshunoslik tarixi, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili, til, so'z, nutq, yozuv, yozma til.*

So'zboshi

Fan sohasining tarixi tilda o'sha sohaga tegishli atamalar, ya'ni terminlar tizimining shakllanishidan boshlanadi. Til bilimining yuzaga kelishi va taraqqiyoti bilan bir paytda, uning atamalari ham yaratila boshlaydi. Ayni o'lchovga tayanadigan bo'lsak,

---

¹Qosimjon Sodiqov – filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti.

E-mail: kasimjonsadikov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2002-5171

Iqtibos uchun: Sodiqov, Q. 2024. "Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamalari". *Oltin bitiglar* 2: 117 – 135.

turkiy tillarda til bilimining yuzaga kelish tarixi ilk o'rta asrlardan boshlanganiga guvoh bo'lamiz [Содиқов 2020, 171–189].

Tilshunoslik atamalarining to'liqligi, keng qamrovliligi, o'z navbatida, o'sha davr tilshunosligining yuqori bosqichda ekanini ko'rsatuvchi omillardan biri sanaladi; til bilimining nechog'liq rivojlanganini shundan ham bilsa bo'ladi.

O'rta asrlar sharq ilmida, xususan, turkiy tilshunoslik tarixida bilim va uning tarmoqlari bilan bog'liq bo'lgan butun boshli atamalar tizimi puxta, tugal bir ko'rinishda ishlab chiqilgan edi. Bularning bari o'sha chog'larda yaratilgan adabiy, tarixiy, ilmiy asarlarda tamg'alanib qolgan.

Qoraxoniylar davri turkiy yozma adabiy tilining atalishi

Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'ati-t-turk» asarida qoraxoniylar davri yozma adabiy tilini «turkcha» (تُرکچە) atamasi bilan bir qatorda «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*) deb ham atagan edi. U o'z davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) umumlashtirib «turk tili», qolganlarini esa o'z otlari (*o'g'uzcha, qipchoqcha* va b.) bilan atagan. Muhimi shundaki, ana shu «turk tili» atamasining o'rnida «xoqoniya tili», «xoqoniya turkchasi» otini ham qo'llagan: «Shahar o'rtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida (بالتُرکچە الخاقانیة) so'zlaydilar» deb yozadi u [ТCД. 40]. Mahmud Koshg'ariy ushbu atama ostida o'z davri turkiy yozma adabiy tilini ko'zda tutgan.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarida «turkiy til, turkcha til» ma'nosida *türkçä* (تورکچا), *türk luyati* (ترک لوغتی) atamalarini ishlatgan. Mana misoli:

Muḡar menḡätü keldi türkçä maḡal,

Oqiyil muni sen, köñül ögkä al.

«Bunga o'xshaydigan turkcha maqol bor,

Sen bu maqolni uqqin, ko'ngilga va miyangga joyla» [QBN. 18b, 5];

Yoki:

Maḡriq vilāyatida, qamuḡ Türkistān elindä buyraxan tilinčä, türk luyatiča bu kitābtin yaxširaq hargiz kim ersä taḡnif qilmay turur. – «Mashriq viloyatida, butun Turkiston elida bug'raxon tilincha, turk lug'aticha hech kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq (kitob) yozgan emas» [QBH. 1b, 13–2a, 2].

Yusuf Xos Hojib *buyraxan tili* (بغراخان تیلی), *xan tili* (خان تیلی) atamalarini ham qo'llagan. Buning bilan Tavg'ach ulug' Bug'raxon zamonidagi turkiy yozma adabiy til ko'zda tutiladi. «Qutadg'u

bilig»ning muqaddimasida shunday jumlani o'qiyimiz: *Türkistän ellärindä buyraxan tilinčä bu kitäbdin yaxšıraq hargez kim ersä taşnif qilmadi.* – «Turkiston ellarida bug'raxon tilida biror kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq (kitob) yozgan emas» [QBQ. 1b, 10–11].

Yoki:

*Bu Buyraxan vaqti içrä anı,
Yemä xan tilinčä bu aytmiş muni.*

«Bu Bug'raxon vaqtida uni (yozib),
Yana buni xon tilida aytibdi» [QBQ. 2b, 14].

Adib Ahmad Yugnakiy «Hibatu-l-haqoyiq»ning so'nggi bobida o'z kitobi *türkčä* (ترکجه) ~ *türki* (ترکی)da bitilganini ta'kidlaydi: *Anin uş čiqardim bu türkčä kitāb* («Shuning uchun ham bu turkcha kitobni yozdim») deya bitadi muallif [YugB. 49, 11].

Arslon Xo'ja tarxonning «Hibatu-l-haqoyiq»qa ilova qilingan she'rida yozilishicha, asar *kāšyarī til* (کاشغری تیل) ~ *kāšyar tili* (کاشغر تیلی)da bitilgan. Mana uning yozganlari:

*Tamāmi erür kāšyarī til bilä,
Ayitmiş Adīb rīqqatī til bilä.
Agar bilsä kāšyar tilin har kiši,
Bilür ol Adībnuş nekim aymişi.*
«Asar *kāšyarī til* bilan yozib tugatildi,
Adib uni adabiy til bilan aytmishdir.
Agar har kishi *kāšyar tili* ni bilsa,
Adibning nima aytganlarini bilib oladi»

[Yugnakiy 119, 6–120, 3].

Anglashiladiki, yuqorida tilga olingan *türkčä*, *türki*, *türk luyatī* va ularning o'rnida qo'llangan «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*), *buyraxan tili*, *xan tili*, *kāšyarī til* ~ *kāšyar tili* atamalari qoraxoniylar davri yozma adabiy tilini anglatgan.

Til, so'z, yozuv bilan bog'liq tushuncha va atamalar

Kishilik o'tmishida lingvistik bilimlar tarixi «til»ni anglashdan, u haqdagi tushuncha-qarashlarning yuzaga kelishidan boshlangan. Shuning uchun ham *til* so'zini lingvistil tushunchalarining birinchisi, lisoniy qarashlarning tayanch nuqtasi desa bo'ladi.

til atamasi boshlang'ich davrda, harqalay, «jamiyatdagi aloqa vositasi» ma'nosida ishlatilgan, «kishi nutqi» ma'nosi esa keyinchalik shakllangan bo'luvi kerak.

Yana *til* so'zi «nutq a'zosi»ni ham bildiradi. «Nutq a'zosi» anglamidagi *til* so'zining talaffuzi «aloqa vositasi» va «kishi nutqi»

anglamlaridagi *til* dan farq qilgan ko‘rinadi. Sababi shundaki, «Qutadg‘u bilig»ning arab yozuvli Namangan nusxasida تىل so‘zi «nutq a‘zosi» anglamida kelganida, unga tushum kelishigi qo‘shimchasi-ning *gayn* li yo‘g‘on varianti qo‘shilgan (تليغ). Shuning uchun uni *tily* deb o‘qilgani to‘g‘ri. Mana o‘sha bayt:

*Tily keδ kōdāzgil, kōdāzildi baš,
Sözünü qisur’ül, uzatildi yaš.*

«Tilni juda ehtiyot qilgin, bosh saqlanadi,
So‘zni qisqa qilgin, yoshing uzayadi» [QBN. 13b, 9].

Ayrim o‘rinlarda تىل so‘zi «nutq a‘zosi» anglamida kelganida ham, unga tushum kelishigi qo‘shimchasi-ning *kāf* li ingichka varianti qo‘shilgan (تيليك). Shuning uchun uni *tilig* deb o‘qiladi. Mana o‘sha bayt:

*Öküš sözläsä, yañšadi ter tilig,
Yana sözlämäsä, ayin ter tilig.*

«Ko‘p so‘zlasa, tilni ezmalandi deyiladi,
So‘zlamasachi, tilni soqov deyiladi» [QBN. 13b, 7].

Anglashiladiki, «nutq a‘zosi» bilan «jamiyatning aloqa vositasi» bo‘lgan *til*, kelib chiqishiga ko‘ra, boshqa-boshqa so‘zlardir. Tarixan ularning birinchisi yo‘g‘on o‘zakli, keyingisi esa ingichka o‘zakli so‘z bo‘lgan: *til* va *til*. Keyinchalik, bu so‘zlar talaffuzda farqlanmay qo‘ygan.

Basharti shunday ekan, olimlarning *til* so‘zi «demoq, aytmoq» anglamidagi *ti-* fe‘lidan yasalgan (*ti+l>til*), degan fikriga [Насилов 1974, 22] qo‘shilish qiyin. Shunday bo‘lganida, bu so‘z «Qutadg‘u bilig»da *til* shaklida yo‘g‘on unli bilan talaffuz qilinmagan bo‘lar edi. Demak, u «demoq, aytmoq» anglamidagi *ti-* fe‘liga emas, boshqa so‘zlarga bog‘lanadi.

Endi *til* so‘zining yozma yodgorliklardagi ma‘nolarini ko‘rib chiqamiz. Mahmud Koshg‘ariyga ko‘ra:

til – «til» (اللسان). Maqolda (shunday kelgan): *Erdäm baši – til*. Ma‘nosi: «Eng yaxshi xulqning boshi tildir».

til – «til» (اللفه). Chunonchi, *uygur tili* – «uyg‘ur tili»; *xitay tili* – «xitoy tili» kabi.

til – «so‘z» (الكلام); *ol begkä til tegürdi* – «u bekka so‘z tegizdi; haqoratomuz so‘z so‘zladi».

til – «josus»; *yayidin til tutti* – «yov josusini tutib oldi» [ТСД. 588].

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» masnaviysida:

til (تيل) – *anat.* «til»:

Biligsiz tili tutči berklig keräk,

Biliglig kiši tilqa erklig keräk.

«Bilimsizning tili doim berk bo'lishi kerak,

Bilimning tili so'zga erkin bo'lishi kerak» [QBN. 41a, 13];

Biliglig bilig berdi tilqa pišiy. – «Bilimli [ya'ni Tangri taolo] tilga pishiq bilim berdi» [QBN. 13b, 1].

til dan yasalgan so'zlar:

tilday (تيلداغ) – «yolg'on»:

Sen aymış bu söz barča anday turur,

Haqiqat körü barča tilday turur.

«Sen aytgan bu so'z barchasi o'shandaydir [ya'ni to'g'ridir],

Haqiqat ko'zi bilan qaralsa, (bularning barchasi) yolg'ondir» [QBQ. 101b, 3].

tılmač (تيلماچ) – «tilmoch, tarjimon»: *Uquşqa, biligkä bu tılmači til.* – «Uquvga, bilimga tilmoch – bu tildir» [QBN. 13a, 8].

til (1) – (تيل) «til; jamiyat tili»; ijtimoiy hodisa: *Qamuy til bilir ersä, ačsa tilig.* – «(Elchi) barcha tilni [ya'ni borgan mamlakatidagi xalq tilini] bilsa, tilini so'zga ochsa [ya'ni o'sha tilda so'zlasa]» [QBN. 99a, 8].

(2) «nutq; kishi nutqi»:

Birisi bitigči, xați belgülüg,

Birisi yalawač, tili ülgülüg.

«Biri xati belgili [ya'ni ravon, tushunarli] kotib,

Biri nutqi o'lchovli [ya'ni fikrlab, meyori bilan so'zlovchi] elchi» [QBN. 102b, 1].

«Hibatu-l-haqoyiq»da shunday to'rtlik bor:

Ešitkil, biliglig negü dep ayur:

Adablar baši til, ködäzmäk turur.

Tiliñ bektä tutyil, tišiq sinmasun,

Xali čiqsa bektin, tišiqni siyur [YugC. 13,7–10].

Ushbu to'rtlikdagi *bek-* «mahkam, mustahkam» degani, lekin bu o'rinda ko'chma ma'noda «qafas»dir.

To'rtlikda *adablar baši til* deyilganda, *til* – «kishining nutqi»; *tiliñ bektä tutyil* deyilgandagi *til* – «nutq a'zosi»ni anglatadi.

She'rning ma'nosi shunday bo'ladi:

«Eshitgil, bilimli kishi [ya'ni donishmand] nima deb aytadi:

Adablarning boshi til(dir, uni) saqlamoq kerak.

Tilingni berkda [ya'ni qafasda] tutg'il, tishing sinmasin,

Agar berkdan [ya'ni qafasdan] chiqqudek bo'lsa, tishingni sindiradi».

(3) «sir»:

Qatiylanyu, ašnu til alyu keräk,

Bu tildin yayi qilqi bilgü keräk.

«Mustahkamlanib, so'ng (sir biluvchilar yordamida) til olish kerak,

Bu tildan [ya'ni sirdan] yov qilg'ini bilish kerak» [QBN. 89b, 4].

(4) «so'z, gap; og'zaki so'z»: *Sözünü tilin ay, tilini eşit.* – «So'zingni til bilan ayt [ya'ni og'zaki ayt], tilini [ya'ni so'zini] eshit» [QBQ. 155b, 2].

(5) «istak, xohish»:

Biligligkä sözlädim ušbu sözüm,

Biligsiz tilini bilümüz özüm.

«Ushbu so'zimni bilimliga so'zladim,

Bilimsiz tilini [ya'ni istagini] o'zim tushuna olmadim» [QBN.14b, 7].

til so'zidan yangi so'zlar va iboralar ham yasalgan:

til ač- (تیل اچ) – «til och-»: *Munī körsä kezlär, til ačmaz, tuyur.* – «Nuqsonini ko'rsa berkitadi, til ochmaydi, yashiradi» [QBQ. 147b, 16].

til al- (تیل ال) – «til ol-; sir bil-»: *Qatiylanıy, ašnu til alyu keräk.* – «Mustahkamlanib, so'ng (sir biluvchilar yordamida) til olish kerak» [QBN.89b,4].

tilin ay- (تیلین ای) – «tilda ayt-, til bilan ayt-, og'zaki ayt-»; elchiga maslahat: *Sözünü tilin ay, tilini eşit.* – «So'zingni til bilan ayt [ya'ni og'zaki ayt], tilini [ya'ni so'zini] eshit» [QBQ. 155b, 2].

tilin kön- (تیلین کون) – «tilda iqrar bo'l-»; e'tiqodga nisbatan: *Ani qodti, tutti könilik yolın, Kirür-men könilikkä, köndüm tilin.* «U (avvalgi niyatini) qo'ydi, to'g'rilik yo'lini tutdi, Men to'g'rilik (yo'li)ga rozi bo'laman, tilimda iqrar bo'ldim» [QBQ.156b,14].

til (تیل) – *anat.* «til; inson tili»: *Tilim, tinma, öggil yaratıylını.* – «Tilim, tinma, maqta yaratuvchini» [ya'ni Tangri taoloni] [QBN. 20b, 9].

(2) «molning tili; shifobaxsh et» sifatida:

Öz inçlik tiläsä eräži uzun

«Til» atliy etig ye, tiril ey tüzün.

«Vujudning farog'ati uzoq osoyishtaligini istasang,

«Til» deb ataluvchi etni yeb tur, ey sarishta» [QBN. 168a, 12].

Bu so'zdan yasalgan **tilči** (تیل چی) – «vositachi»:

Yalawač tedüküm bu tilči turur,

Bu tilči sözün aysa, ölmäz, qalur.

«Elchi deganim, bu – vositachidir,

Bu vositachi soʻzlarini aytsa, oʻlmaydi, qoladi [yaʼni elchiga oʻlim yoʻq]» [QBN. 139a, 8].

Eng muhimi, qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan sof turkiy tilshunoslik atamalari oʻzining koʻp maʼnoliligi bilan ajralib turadi.

Hozirgi anʼanaviy tilshunoslikda atama, yaʼni terminga nisbatan qatʼiy qoida ishlaydi: u bir maʼnoli boʻlmogʻi kerak, degan talab qoʻyiladi. Lekin bu talabni turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan qoʻllash u qadar toʻgʻri emas, nazarimizda. Turkiy soʻzlarning atamaga (=terminga) aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin. Yaʼni ular koʻpmaʼnolilik xususiyatiga ega.

Muhimi shundaki, turkiy yozma yodgorliklar tilida soʻzlarning soni emas, ularda qancha maʼno ifoda etilgani ahamiyatli. Tilning boyligi soʻz maʼnolarining koʻpligi bilan oʻlchanadi.

Alisher Navoiy oʻzining «Muhokamatu-l-lugʻatayn» asarida turkiy soʻzlarda koʻpmaʼnolilik xususiyati ustun ekanligini koʻrsatib oʻtgan edi. U *tüş, yan, yaq* soʻzlarida uch xil maʼno; *bar* soʻzida toʻrt maʼno; *sayin* soʻzida besh maʼno, shuningdek, *tüz* soʻzining ham bir qancha maʼnolari borligini taʼkidlaydi.

U yana yozadi: *Bu navʼ alfāz ham-ki, üç maʼnā-vu tört maʼnā va artuyraq-kim, irāda qilsa bolıyay, köp bar-ki, fārsî alfāzda andaıyoqtur* [MJL. 37, 65-66].

Lugʻat tarkibining semantik takomili ilmiy atamalar tizimida ham aks etgan.

Buni misollarda koʻrib chiqamiz.

Shulardan biri **söz** (سوز) atamasi boʻlib, u ilkin maʼnoda «muayyan tushuncha»ni anglatgan. Kishilar oʻrtasidagi oʻzaro muloqatda uning vazifasi kengayib, «gap», hatto «nutq»ni ham anglata boshlagan. Masalan, *sözlädi* deganda «soʻzni aytdi, talaffuz qildi» emas, «gapirdi; fikrini bildirdi; xabar berdi» anglashiladi.

Rasmiy muloqatda *söz* «yurt egasining buyrugʻi, elga qarata aytgan soʻzi»ni anglatgan. Yozuv yuzaga kelmasdan ancha burun, oʻzaro rasmiy muomaladan boshlab yurt egasining elga murojaati ham, jamoa orasidagi oʻzaro kelishuv munosabatlari ham *söz* dan boshlangan. Yurt egasi qoʻl ostidagi kishilarga, elga oʻz soʻzini, yaʼni buyrugʻini aytgan.

Yozma hujjatchilik yuzaga kelgandan keyin ham *söz* kalimasi rasmiy bitigʻlarda ayni vazifada ishlatila boshladi. Jumladan, ilk va oʻrta asrlarda yaratilgan yorliqlarning unvonlarida *sözüm* kalimasi

qo'llangan. U «bu mening farmonim, yorlig'im» degan ma'noni anglatadi [Содиқов 2020, 501–502]. Masalan, Shohrux mirzoning Talxan ota mozorining mujovuri nomiga bergan yorlig'i *Šāhruh bahadur sōzūm devānlaryā*; Sulton Umarshayxning Marg'ilon ulug'laridan Mir Sayid Ahmad nomiga bergan yorlig'i *Sultān 'Umar-šayx bahadur sōzūm devānlaryā*; Sulton Abu Saidning turk sultoni Hasan begga yo'llagan bitigi *Sultān Abu Sa'id kārāgān sōzūm* deb boshlangan [Содиқов 2016, 144–158]. Endi bu o'rinda sōz ilmiy atamaga aylandi.

sōz ning qoraxoniylar davri yodgorliklarida qo'llangan ma'nolari quyidagicha:

(1) «so'z, tushuncha» ma'nosida keladi:

Keyik tayi kōrdūm bu türkçä sōzūg,
Ani aqru tuttum, yaqurdum ara.

«Bu turkcha so'zni tog' kiyugidek ko'rdim,
Uni ohista tutdim, avrab (o'zimga) yaqinlashtirdim [ya'ni orgatdim]» [QBH. 92b, 30].

Uquš kōrki til-ol, bu til kōrki – sōz,
Kiši kōrki yūz-ol, bu yūz kōrki – kōz.

«Zakatning ko'rki tildir, bu til ko'rki – so'z,
Kishining ko'rki yuzdir, bu yuz ko'rki – ko'z» [QBH. 10a, 23].

(2) «Kishining nutqi»ni anglatadi:

Bilip sōzlāsä sōz, biligkā sanur,
Biligsiz sözi öz başini yeyür.

«So'zni bilib so'zlasa, donolik sanaladi,
Bilimsizning so'zi o'z boshini yeydi» [QBN.13b, 3].

(3) «so'z, muomala»ni bildiradi:

Kitāblar oqir ham bilir ersä sōz,
Uqar ersä še'r ham qošar ersä öz.

«(Elchi) kitoblar o'qisa hamda so'zni [ya'ni muomalani] biladigan bo'lsa, She'rni uqadigan bo'lsa hamda o'zi ham to'qiydigan [ya'ni she'r yozadigan] bo'lsa» [QBQ. 76b, 2].

(4) «aytilgan fikr, mulohaza»: *Bayat atī birlä sōzūg başladī.*
– «Xudo nomi bilan [ya'ni bismilloh bilan] so'zini boshladi» [QBN. 118b, 2].

(5) «yorliq, farmon, buyruq»:

Nečä ma bilig bilsä beglär özi,
Bitigçi keräk-ök bitisä sözi.

«Beglarning o'zi qanchalik bilimli bo'lmasin,
Yorliq (yoki xabar) yozgudek bo'lsa, albatta, kotib kerakdir» [QBN. 100b, 2].

(6) «o'git, pand-nasihah, ibratli so'z»:

Señä sözlädim men sözüm, ey oyl,

Señä berdi bu pand özüm, ey oyl.

«Senga so'zimni so'zladim, ey o'g'il,

Senga pand-nasihah qildim, ey o'g'il» [QBN. 14a, 5].

Bu sözkä tanuyi maşal keldi, söz,

Bu söz işkä tutyl, sözüñ munda uz.

«Bu so'zga isbot uchun maqol, so'z bor,

Bu so'zni [maqolni] ishga tutgin, so'zingni shu yerda uz»

[QBH. 8b, 23].

«Hibatu-l-haqoyiq»da:

Adib Ahmad atim, adab-pand sözüm,

Sözüm munda qalur, barur bu özüm.

«Adib Ahmad otim, adab-pand so'zim,

So'zim bu (dunyo)da qoladi, o'zim esa o'tib boraman» [YugB.

49,7–8].

(7) «sir, yashirin so'z»:

Bu iki kishida bolur barça söz. – «Barcha so'z [ya'ni barcha sir]

ana shu ikki kishida [kotib va vazirda] bo'ladi» [QBN.100b, 9].

(8) «ta'lim»:

Qamuy nängä öñdi-törü bar, sözi,

Törü tüz yuritsa, yarur er yüzi.

«Hamma narsaning tartib-qoidasi, ta'limi bor,

Tartibini to'g'ri tutsa, kishining yuzi yorug' bo'ladi» [QBN.167a,

2].

(9) «maslahat, ko'rsatma»:

Nekü ter eşitkil otači sözi,

Munun ma'nisi uq, tirilgil qozı.

«(Bu to'g'rida) tabib so'zini [ya'ni ko'rsatmasini] eshitgin, nima deydi,

Buning ma'nisini uq, yashagin (ey) qo'zi» [QBN. 167b, 14–15].

(10) «ta'rif, bayon»:

Tügäl boldi emdi aş-içgü sözi. – «Endi osh-ichimlik(lar) ta'rifi

tugal bo'ldi» [QBN.169a, 3].

(11) «va'da»:

Tilin sözlänmiş sözdän yanmaz erän,

Sözindän yanilyli işälär sanı.

«Til bilan so'zlangan so'zdan er kishilar qaytmaydi,

So'zidan [ya'ni va'dasidan] qaytuvchi (kishi) xotinlar

qatoridir» [QBQ. 159b, 7].

(12) «ma'lumot; xabar»:

Yana čiqti oylan, ayitti sözin,
Qayun kelmişin ham tiläkin, özin.

«O'g'lon yana chiqdi, so'zini [ya'ni ma'lumot, xabarlarini] so'radi, / Qayerdan kelganini hamda maqsadini, o'zini (so'radi)» [QBN. 214a, 2].

(13) *söz* «badiiy asar; kitob» ma'nosida ishlatilgan:

*Yil altmış iki erdi dört yüz bilä,
Bu söz sözlädim men tutup jan serä.
Tügäl on sekiz ayda aydım bu söz,
Ödürdüm, adırdım, söz ewdip terä.*

«To'rt yuz oltmish ikkinchi yil edi,
Men jonni koyitib ushbu so'zni so'zladim [ya'ni asarni yozdim].

Bu so'zni [ya'ni asarni] o'n sakkiz oyda tugal aytib bo'ldim,
Tanladim, farqladim, so'z(lar)ni yig'ib terdim» [QBH. 93a, 3-4].

(14) «oyat»ni bildiradi:

Yaşıl kökdin indi yayız yerkä söz. – «So'z moviy ko'kdan qo'ng'ir yerga tushdi [ya'ni ikki narsaga: (a) oyatlarga; (b) so'zning ulug' va qutlug' ekaniga ishora]» [QBN.14b, 15].

(15) «hadis»:

Yusuf Xos Hojib asarning na't bo'limida yozadi:

*Köñül badım emdi anıñ yoliña,
Sewip sözi tuttum bütüp qavlıña.*

«Endi ko'ngilni Uning [ya'ni Muhammad alayhi-s-samomning] yo'liga bog'ladim,

Qavliga inonib, sevib Uning so'z(lar)iga [ya'ni hadislariga] amal qildim» [QBN. 9a, 4].

Eski turkiy tilda *söz* dan yangi so'zlar va iboralar ham yasalgan. Bular:

söz aç- (1) – (سوز اج) «so'z och-»:

*Yanut berdi Ögdülmiş, aydi: Özüm
Tiläk birlä keldi, açayın sözüm.*

«Javob berdi O'gdulmish, aytdi: O'zim
Tilak bilan keldim, ochayin so'zim» [QBQ. 149a, 12].

(2) «sir och-, sir ayt-»:

*Bu iki kişikä söz açyu keräk,
Söz açsa, awaylari yüđgü keräk.*

«Bu ikki kishiga so'z ochish [ya'ni sir aytish] kerak,
So'z ochsa [ya'ni sir ochsa], (ularning) injiqliklarini ko'tarish kerak» [QBN. 100b, 8].

söz açmaq (سوز اچماق) – «soʻz ochmoq; sir aytmoq»:

Birisi – bitigʻi, birisi – vazir,

Bu ikki kishikā söz açmaq tegir.

«Birisi – kotib, birisi – vazir,

Bu ikki kishiga soʻz ochmoqqa [yaʼni sir aytmoqqa] toʻgʻri keladi» [QBN.100b, 7].

söz ay- (سوز ای) – «soʻz ayt-»: *Šakarda süçügrāk söz aydim senä.* – «Senga shakardan shirinroq soʻz(lar) aytdim» [QBN.142b, 3].

söz ayit- (سوز اییت) – «soʻz soʻra-»:

Ayit söz ularqa yemä bütme terk,

Biligli bayat-ol, muni tutyu berk.

«Ulardan soʻz soʻra, shuningdek, darrov ishona qolma,

(Tugal) biluvchi xudodir, buni qattiq tutish kerak» [QBN. 159a, 2].

söz baši (سوز باشی) – «soʻzbashi»: *Söz baši. Küntuydi elig 'adl şifatini (ayur).* – «Soʻzbasi. Kuntugʻdi elig adl sifatini aytadi» [QBQ. 4b, 13].

söz bilig (سوز بیلگ) – *adab.* «adabiyot; adab ilmi; soʻz ilmi»:

Munar meñzätü sözlamiş söz bilig,

Bu söz işkä tutyil, ey qilqı silig.

«Soʻz ilmida bunga moslab soʻz aytilgan,

Bu soʻzga amal qilgin, ey xulqi muloyim» [QBN. 152b, 11].

söz çiqar- (سوز چیقار) – «soʻz chiqar-, sir ayt-»:

Bitigʻi-İLİMŷA bolunsa özüñ,

Köñül sirri bek tut, çiqarma sözüñ.

«Oʻzing maktub bituvchi bosh kotib boʻlsang,

Koʻngil sirini yashirin tut, soʻzingni chiqarma» [QBQ. 126b, 11].

söz kes- (سك زوس) – «soʻz kes-, soʻz tugat-»:

Sözin kesti Ögdülmiş, aydi: Qadaş,

Bu yanliş turur 'ām yoriqı, adaş.

«Oʻgdulmish soʻzini tugatdi, aytdi: (Ey) qarindosh,

Avomning feʼl-atvori bu yangligʻ boʻladi, ey jora» [QBN. 165b, 3].

söz qat- (سوز قات) – «coʻz soʻra-»:

Qaçan söz qatar ersä beglär senä,

Uzatma sözüñni, ey ersig toña.

«Beglar sendan qachon soʻz soʻraydigan boʻlsa,

Soʻzingni choʻzma, ey javonmard bahodir» [QBQ. 126a, 8].

söz qiy- (سوز قی) – «soʻzni buz-; vaʼdani buz-»:

Yana-oq bütürdi, ayur: Ey qadaş,

Sözün qiyma, kelgil, ey köñli tüdäş.

«Yana qayta ta'kidladi, aytdi: Ey qarindosh,

So'zingni buzma, kelgin, ey ko'ngli yaqin» [QBQ. 157a, 15].

söz sözlä- (سوز سوزلا) – «so'z so'zla-, so'z ayt-, gapir-»: *Öküş sözlämä söz, birär sözlä, az.* – «So'zni ko'p so'zlama, bir-bir so'zla, oz (so'zla)» [QBN. 13b, 5].

söz suwı (سوز سقى) – «so'z suvi», ya'ni «ta'siri»:

Öküş sözlämä söz, serin, til ködäz,

Öküş sözlämiş söz suwı qaldı az.

«So'zni ko'p so'zlama, o'yla, tilni saqla,

Ko'p so'zlagan so'zning suvi [ya'ni ta'siri] oz qoladi» [QBN. 156b, 7].

söz tut- (سوز توت) – «so'z tut-; sir saqla-»:

Bu iki kişidä bolur barça söz,

Bu söz tutmasa, öz işin buzdı öz.

«Barcha so'z [ya'ni barcha sir] ana shu ikki kishida [kotib va vazirda] bo'ladi,

Ular so'z saqlamasa [ya'ni sir saqlamasa], o'z ishini o'zi buzadi» [QBN.100b, 9].

söz uzat- (سوز اوزات) – «so'zni choz-»:

Qaçan söz qatar ersä beglär seña,

Uzatma sözüñni, ey ersig toña.

«Beglar sendan qachon so'z so'raydigan bo'lsa,

So'zingni cho'zma, ey javonmard bahodir» [QBQ.126a, 8].

söznüñ içi (سوزنونک ایچی) – *tilsh.* «so'zning ichi, ma'nosi»: *Yana bilsä söznüñ içi ham taşi.* – «Yana (elchi) sozning ichini [ya'ni ma'nosini] hamda tashini [ya'ni shaklini] (yaxshi) bilsa» [QBQ.75a, 14].

söznüñ taşi (سوزنونک تاشی) – *tilsh.* «so'zning tashi, ko'rinishi, shakli» [QBQ.75a, 14].

sözçi (سوزچی) – «so'zchi, vakil»:

Qatıy arzuladı seni körgükä,

Meni sözçi idti oqıp eltgükä.

«Seni ko'rishni qattiq orzuladi,

Chaqirib, olib borishga meni vakil qilib yubordi» [QBQ. 149a, 14].

sözlä- (1) – (سوزلا) «so'zla-, gapir-»: *Öküş sözläsä, yañşadı ter tilig.* – «Ortiqcha so'zlasa, tilni ezma(landi) deyiladi» [QBN.13b, 7].

(2) «ig'vo qil-»: *Bođun tili yawlaq, seni sözlägäy.* – «Xalqning tili yomon, seni ig'vo qiladi [so'zma-so'z. so'zlaydi]» [QBN.13a, 14].

sözlämäk (سوزلاماک) – «so'zlamak»:

Sözlämäkmü yegräk azy šük turmaqmu? – «So‘zlamak yaxshiroqmi yoki jim turmoq?» [QBQ.5a, 6].

ič söz (ايچ سوز) – «sir, yashirin so‘z»ni anglatadi:

Bitigčikā ayyu keräk ič sözin,

Ködäzsä bitigči öküš ya azin.

Bu ič söz tutuylı bütün-čin keräk,

Bütünlükkä artuq bütün dīn keräk.

«(Hukmdor) kotibga ich so‘zni [ya‘ni sirni] aytsa bo‘ladi,

(Qachonki) kotib (ich so‘zning) ko‘p yoki ozini saqlay olsa.

Bu ich so‘z [ya‘ni sir] tutuvchi chin so‘zli, ishonchli bo‘lishi kerak,

Bunga qo‘shimcha yana iymoni but bo‘lishi kerak» [QBQ.78a,2–3].

Eski turkiy tilda keng ko‘lamda va turli ma‘nolarda ishlatilgan so‘zlardan yana biri *bitig* dir. Bu atama «yoz-, bit-» anglamidagi *biti-* fe‘lidan yasalgan; *-g* – ot yasovchi qo‘shimcha. Endi buning ma‘nolarini ko‘rib chiqaylik.

Mahmud Koshg‘ariyga ko‘ra:

bitig – «kitob».

bitig – «yozuv; yozmoq». Bu ayni chog‘da masdardir; *aniñ bitigi belgölüg* – «uning yozuvi ma‘lum, belgili».

bitig – «tumor» (oguzcha) [TCД. 247].

«Qutadg‘u bilig» asarida *bitig* so‘zi quyidagi ma‘nolarda ishlatilgan:

bitig (1) – (بتيگ) *tilsh.* «yozuv»:

Qamuy eđgü sözlär bitigdä bolur,

Bitinmiš üçün söz unıtmas qalur.

«Barcha ezgu so‘zlar yozuvda bo‘ladi,

Yozilgan bo‘lgani uchun so‘z unutilmaydi, (mangu) qoladi» [QBN.101a, 10].

(2) *adab.* «kitob; asar»: *Sözüm sözlädim men, bitidim bitig.* – «Men so‘zimni so‘zladim, kitob yozdim» [QBN.19b, 8].

(3) «qonun kitoblari»:

Tetiglik bilä bilsä türlüg bitig,

Bitig bilsä, ötrü bolur er tetig.

«(Elchi) tetiklik bilan turli bitiglarni [ya‘ni qonun kitoblarini] bilsa,

Bitig [ya‘ni qonun kitoblarini] bilsa, so‘ng kishi tetik bo‘ladi» [QBQ. 76a,15–16].

(4) «xat, maktub»:

Davāt quldı, kāyid, bitidi bitig,

Bitig birlä etti işinkä etig.

«Davot va qog'oz so'radi, maktub yozdi,
Maktub bilan ishiga zamin hozirladi» [QBN.118b, 1].

(5) «hujjat»:

Bilir bolsa tegmä bu türlüg bitig,

Anin saqlasa, ötrü qilsa etig.

«(Hisobchi) har turli hujjatlarni biladigan bo'lsa,
Shu bilan ziyraklansa, song ish qilsa» [QBN.104a, 5].

(6) «xotura»:

Ölürin bilip qilmış özkä etig

Bitip qodmiş atin tirigkä bitig.

«O'lishini bilib o'ziga hozirlik ko'rgan (kishi)
Otini tiriklar uchun xotira qilib yozib qoldiradi» [QBN.16b, 5].

(7) «o'git, nasihat»:

Bu bitig oqiyil, nekü ter eşit,

Bilig birlä başlap, özünkä eş et.

«Bu o'gitni o'qigin, nima deyilgan, eshit,
Bilim bilan boshlab, o'zingga esh qil» [QBQ. 76a, 11].

(8) «tumor»: *Bu aymiş: bitig tutsa, yeklär yïrar.* – «Bu [ya'ni azayimxon] aytadi: tumor tutsa, jinlar qochadi» [QBN.158a, 3].

bitig dan yangi so'zlar ham yasalgan:

bitigçi (1) – (بتیک جی) «kotib»:

Bitigçi nekü-teg keräk ey tetig,

Anar beg inänip bitisä bitig.

«Kotib qanday bo'lmog'i kerak, ey zehqli,
(Toki) beg unga ishonib, xat yoza olsa» [QBN.100b, 12].

(2) hisob-kitobni daftarlarga yozib boruvchi; hujjat ishini olib boruvchi: *Bitigçi keräk uz, qamuy xat bilir.* – «Bitigchi [ya'ni hisob-kitobni qayd etuvchi] mohir, hamma xat-hujjatni biladigan bo'lishi kerak» [QBN. 103b, 13].

bitigçi-ilimya (بتیک جی ایلیمغا) – *bitigçi* – umumiy ma'noda «kotib, xat bituvchi»; *bitigçi-ilimya* esa «xonning xat va yorliqlarini bituvchi kotib»dir: *Ögdülmış eligkä bitigçi-ilimya nekü-teg keräkin aytur.* – «O'gdulmish eligga xat bituvchi kotib qanday bo'lmog'i kerakligini aytadi» [QBN. 100a, 14].

Mahmud Koshg'ariyga ko'ra: *ilimya* – shoh maktublarini «turk xati» (خط التركيه) bilan yozuvchi kotib [TCĐ. 119].

Yodgorliklarda «yozma til» va «nutq»ni anglatuvchi atamalar

Qadimgi va eski turkiy yozma yodgorliklarda tilshunoslik

atamalarining ba'zilari birikma shaklida ham ishlatilgan.

bitig söz (1) – (بتیک سوز) yozma so'z; matn; eligning yorlig'i:

Nečä ma özüm sözläsä söz tilin,

Elig yarlıyi – bu bitig söz adin.

«Men tilda qancha so'z so'zlaganim bilan,

Elig yorlig'i – bu yozma so'z boshqadir» [QBQ. 95b, 2–3].

(2) *tilsh.* yozma nutq; yozma adabiy til:

Balāyat bilä xaṭ tenāšsā qalī

Eđi eđgü til bu bitig söz tili.

«Agar fasohat bilan (chiroyli) xat tenglashsa,

Bu yozma nutq tili juda ezgu til bo'ladi» [QBN. 101a, 8].

bitig söz yañi (بتیک سوز یانکی) – *tilsh.* «yozma nutq usuli»: Eđi

eđgü yañ bu bitig söz yañi. – «Yozma nutq usuli juda yaxshi usuldir» (QBN.101a,9).

Adib Ahmad Yugnakiy «Hibatu-l-haqoyiq»da «nutq» ma'nosida **til söz** (تیل سوز) atamasini ishlatgan. Mana uning misoli:

Xiradliq-mu bolur tili boš kiši?!

Telim bašni yedi bu til söz boši [YugC. 14, 4–5].

Keltirilgan misoldagi *til söz boši* birikmasini R.R. Arat turkcha o'girmada *boş-boğazlık ve ağız gevşekliği* deb bergan:

Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;

bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi [Arat 1992, 87].

Adib Ahmadning bu so'zlari qozoqcha o'girmasida shunday:

Тілін тартпаған кісіні ақылды деуге бола ма?

Тіл мен сөздің бостығы талай басты жеді [Йүгінеки, 53].

Vaholanki, ushbu birikmadagi *til söz* – «til va so'z» emas, balki «nutq» degani; *til söz boši* esa «nutqqa erk berish», ya'ni «tilga erk berish» anglamidadir. Shunga ko'ra, Adib Ahmad so'zini shunday o'girish mumkin:

«(Hech bir zamonda) tili bo'sh [ya'ni tiliga erk beruvchi] kishi aqlli bo'larmidi?!

Bu nutqning bo'shi [ya'ni nutqqa, tilga erk berish] ko'p kishining boshini yedi».

til söz atamasini «nutq; og'zaki so'z» anglamida Yusuf Xos Hojib ham ishlatgan:

Kişi könlü bilgü tanuq erdi til söz,

Köñül til ala boldi, kimkä bütäyi.

«Nutq kishi ko'nglini bilish uchun belgi edi,

Ko'ngil (bilan) til ola bo'ldi [ya'ni, bir-biriga teskari bo'ldi], kimga ishonayin» [QBQ. 193a, 16].

Yusuf Xos Hojib «ogʻzaki soʻz, nutq» anglamida **tilin söz** (تيلين سوز) atamasini ham qoʻllagan:

*Yoq ersä bitig bu kişilär ara,
Tilin sözkä kim bütgäy erdi kör-ä.*

«Bu kishilar orasida yozuv boʻlmaganida
Ogʻzaki soʻzga kim ham ishongan boʻlardi, koʻrgin-a»
[QBN.101a, 13].

Yana Adib Ahmad «nutq»ni **ayiz til** (اغيز تيل) ham degan.
Mana uning misoli:

*Ayiz til bezägi köni söz durur,
Köni sözlä sözni, tiliñni bezä* [YugC. 16, 5–6].

R.R. Arat *ayiz til bezägi* birikmasini turkcha oʻgirmada
ağzın ve dilin ziyneti deb bergan:

*Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür;
sözü doğru söyle, dilini süsle* [Arat 1992, 88].

Adib Ahmadning bu soʻzlari qozoqcha oʻgirmasida shunday:
Тіл мен жақтың көрки – шын сөз,
Шын сөйле, әңгімеңді тартымды ет [Йүгінеки, 53].

Vaholanki, bu birikmadagi *ayiz til* – «ogʻiz va til» emas,
balki «nutq»; *ayiz til bezägi* esa «nutqning bezagi»dir. Shuningdek,
tiliñni bezä deganda ham, *til* – «nutq»ni anglatadi; «nutqningni beza»
degani. Shunga koʻra, Adib Ahmad aytgan oʻgitning maʼnosi shunday
boʻladi:

«Nutqning bezagi toʻgʻri soʻz turur,
Soʻzni toʻgʻri soʻzla, tilingni [yaʼni nutqningni] beza».

Tuganchi

Til bilimi sohasida ilk va oʻrta asrlarning sharq, xususan,
turkiy tilshunosligi Yevropa ilmidan ancha ildamlab ketgan edi.
Ilk oʻrta asrlar tilshunosligida til bilimi atamaları tizimi tugal bir
koʻrinishda ishlab chiqilgan boʻlib, qoraxoniylar davri asarlarida
ularning katta boʻlagi tamgʻalanib qolgan.

Qoraxoniylar davri yozma adabiy tili oʻsha davr manbalarida
türkcä, türkî, türk luyatî atamaları bilan bir qatorda «xoqoniya
turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*), *buyraxan tili, xan tili,*
kāşyarî til ~ kāşyar tili deb ham atalgan.

Temuriylar davridagi *čiyatay tili ~ čayatay lafzi*, koʻp
jihattan, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili, yozma adabiyoti va
yozuv madaniyati anʼanalarini tutdi. *Čiyatay tili* qoraxoniylar davri
yozma adabiy tilining davomidir.

Hozirgi anʼanaviy tilshunoslikda atamaga (=terminga) nisba-

tan belgilangan o'lovlar turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan to'g'ri kelavermaydi. Turkiy so'zlarning atamaga (=terminga) aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin. Turkologlar qadimgi turkiy so'zlarning atamaga aylanish qonuniyatiga tayanib, turkiy atamashunoslik o'lovlarini yangidan ishlab chiqmog'i kerak.

Eski turkiy yozma yodgorliklarda ishlatilgan atamalar tizimi ilk o'rta asrlarda tilshunoslik, turk jamiyatida, xususan, olimlar va o'qimishlilar doirasida lisoniy bilim va tasavvurlar yuqori bosqichda ekanidan dalolat qiladi. Muhim jihati shundaki, ushbu atamalarning aksariyati turkiy so'zlardan iborat. Til bilimi atamalari tizimining muqim bir holga kelishi va takomillashuvida o'sha davr tilshunoslari, tarixchilar va adabiyot ahlining xizmati ulug'dir.

Adabiyotlar

- ТСД* – Маҳмуд Кошғарий. *Туркий сўзлар девони* [Dīvānu luḡāti-t-türk]. 2021. Nashrga tayёрловчи Қ. Содиқов. Истанбул.
- Yug* – Adib Ahmad Yugnakiyning «Hibatu-l-haqoyiq» asari: Arat 1992: *A* – asarning 1444-yili Samarqandda ko'chirilgan uyg'ur yozuvli nusxasi: S. I–LXII; *B* – asarning 1480-yili Istanbulda uyg'ur yozuvida yozilib, tagma-tag arab xatida izohlab chiqilgan nusxasi: S. LXIII–CXVII; *C* – asarning XVI yuzyilda arab xatida ko'chirilgan nusxasi: S. CXVIII–CLXVI.
- Йўғінеки* – Ахмед Йўғінеки. Ақиқат сыйы. 1985. Тўпнусқаның фотокөшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэтикалық аудармасы. Баспаға дайындағандар: Ә. Қурышжанов, Б. Сағындықов. Алматы.
- QB* – *Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» masnaviyisi*: *H* – Vena (Hiro) nusxasi: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: Радлов В.В. Кутадку-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. – СПб., 1890; *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Türkibasım). – Ankara, 2015; *N* – Namangan (Farg'ona) nusxasi: O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, 1809 ko'rsatkichli qo'lyozma. *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Türkibasım). – Ankara, 2015; *Q* – Qohira nusxasi: Misr Milliy kutubxonasi, 168- ko'rsatkichli qo'lyozma: *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Türkibasım). Ankara, 2015.
- МЛ* – Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. Тошкент.
- Arat 1992 – Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. *Atebetü'l-Hakayik*. R.R. Arat. Ankara.
- Насилов 1974 – Насилов В.М. *Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XV вв.* Москва.
- Содиқов 2016 – Содиқов Қ. *Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатлар.* Тошкент.
- Содиқов 2020 – Содиқов Қ. *Эски ўзбек ёзма адабий тили.* Тошкент.

Linguistic terms used in works of the Karakhanid era

Qosimjon Sodiqov¹

Abstract

As scientific sources testify, early and medieval eastern, in particular, Turkic linguistics were significantly ahead in their development of the level of linguistic knowledge in Europe. This is evidenced by the fact that by this period an integral system of linguistic terms had already been formed in the East, a significant part of which was preserved in written monuments of the Karakhanid period. And what is especially noteworthy is that many of them are of Turkic origin. And in this regard, the merit of linguists, historians and literary figures of this period is invaluable.

The lion's share of linguistic terms and requirements for them are inherited by modern Eastern linguistics. However, over time, they nevertheless underwent changes, which affected, first of all, their semantics. In particular, they developed polysemy.

This article is devoted to the study of the history of the formation and development of Turkic linguistic terms of the Karakhanid period.

Key words and phrases: *history of Turkic linguistics, written and literary language of the Karakhanid period, language, word, speech, writing, written language.*

References

- TSD – Mahmud Koshg'ariy. *Turkiy so'zlar devoni* [Dīvānu luyāti-t-türk]. Nashrga tayyorlovchi Q. Sodiqov. Istanbul, 2021.
- Yug* – Adib Ahmad Yugnakiyning «Hibatu-l-haqoyiq» asari: Arat 1992: *A* – asarning 1444-yili Samarqandda ko'chirilgan uyg'ur yozuvli nusxasi: S. I–LXII; *B* – asarning 1480-yili Istanbulda uyg'ur yozuvida yozilib, tagma-tag arab xatida izohlab chiqilgan nusxasi: S. LXIII–CXVII; *C* – asarning XVI yuzyilda arab xatida ko'chirilgan nusxasi: S. CXVIII–CLXVI.
- Yūgineki – Axmed Yūgineki. *Aqiqat* сыуы. Түрнүсқаньң фотокөшirmesi, transkripsiyasy, prozalyq және poetikalыq audarmasy. Baspag'a dayındag'andar: Ә. Qurғыshjanov, B. Sag'ындыqov. Алматы, 1985.
- QB* – Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» masnaviyisi: *H* – Vena (Hirot)

¹ Qosimjon Sodiqov – doctor of philological sciences, professor, Tashkent State University of Oriental Studies.

E-mail: kasimjonsadikov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2002-5171

For citation: Sodiqov, Q. 2024. "Linguistic terms used in works of the Karakhanid era". *Golden Scripts* 2: 117 – 135.

- nusxasi: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: *Radlov V.V. Kutadku-Bilik. Faksimile uygurskoy rukopisi.* – SPb., 1890; *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım).* – Ankara, 2015; *N* – Namangan (Farg‘ona) nusxasi: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, 1809 ko‘rsatkichli qo‘lyozma. *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım).* – Ankara, 2015; *Q* – Qohira nusxasi: Misr Milliy kutubxonasi, 168- ko‘rsatkichli qo‘lyozma: *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım).* Ankara, 2015.
- ML – Alisher Navoiy. Muhokamatu-l-lug‘atayn. Qosimjon Sodiqov tahlili, tabdili va talqini ostida. Toshkent.
- Arat 1992 – Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. *Atebetü’l-Hakayık.* R.R. Arat. Ankara.
- Nasilov 1974 – Nasilov V.M. *Yazyk tyurkskix pamyatnikov uygurskogo pisma XI–XV vv.* Moskva.
- Sodiqov 2016 – Sodiqov Q. *Ilk va o‘rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar.* Toshkent.
- Sodiqov 2020 – Sodiqov Q. *Eski o‘zbek yozma adabiy tili.* Toshkent.